

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרקים ראשון - שלישי

הלכות קריאת שמע

סוגיה י: סוף זמן קריאת שמע של ערבית, ותחילת זמן
קריאת שמע של שחרית (2)

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה י: סוף זמן קריאת שמע של ערבית, ותחילת זמן קריאת שמע של שחרית (2)

רקע

לאחר שהתמקדנו בפירוש הברייתות, נעסוק כעת בסוגיה כולה כמקשה אחת!

מקורות

א. גמ' ב. משנה

גמ' ט: "מתני' מאימתי קורין את שמע בשחרית... ולפני ירח דור דורים"

גמ' ח-ט: "אמר רב יהודה אמר שמואל הלכה כר"ג... לסמוך עליו בשעת הדחק"

ב. יומא לז: "הילני אמו עשתה נברשת... לשאר עמא דבירושלים"

ג. תוס' ח: ד"ה לא, ט. ד"ה לעולם, ט: ד"ה לק"ש

תוס' יומא לז: ד"ה אמר [לפחות: "ורבינו תם פירש דומן ק"ש הוי אחר הנץ החמה..."]

רי"ף א-ב: "אמר רב יהודה אמר שמואל הלכה כרבן גמליאל... אבל לכתחלה לא"

רי"ף ד-ה: "מתני' מאימתי קורין... ואע"פ שאינו עם הנץ החמה דוקא"

תלמידי רבינו יונה ד: ד"ה מתני', וריש ד"ה תניא, "... כדכתבי לעיל"

רא"ש סי' ט ד"ה ר"ג, סי' י' ד"ה מאימתי, גמ'

רמב"ם הל' קריאת שמע פ"א הל' א, ט-יב

ד. שו"ע סי' נח, ומשנה ברורה, סי' רלה סע' ג-ד, ומשנה ברורה

הסבר הסוגיה

מאימתי קורין את שמע בשחרית? משיכיר בין תכלת ללבן. [משנה ט:]

ארבעה מקורות תנאיים מרכזיים עוסקים בסוף זמן קריאת שמע של ערבית ותחילת זמן קריאת שמע של שחרית:

המשנה הראשונה במסכת [ב.] עוסקת בזמן קריאת שמע של ערבית; המשנה השנייה [ט:] עוסקת בזמן קריאת שמע של שחרית; ושתי ברייתות של רשב"י עוסקות במשולב בזמני קריאת שמע של ערבית ושל שחרית.

¹ כיוון שהסוגיה מאוד מורכבת מומלץ להכין טבלה הכוללת את הזמנים השונים. יש להתייחס בטבלה לשיטות הראשונים [התוס', רי"ף, ר"ח (ברא"ש), רמב"ם, רא"ש, רבינו יונה ושו"ע] ולזמני היום השונים [לענין קריאת שמע של ערבית: עד עלות השחר ולאחר עלות השחר, לענין קריאת שמע של שחרית: מעלות השחר, משיכיר את חברו, כותיקין ומהנץ החמה], ולמלא בה אחת מהאפשרויות הבאות: לכתחילה, בריעבר, אונס ושעת הדחק, אין קוראים בו [יש משבצות שלא ניתן למלא].

מהמשניות עולה שזמן קריאת שמע של ערבית הוא עד עלות השחר, וזמן קריאת שמע של שחרית הוא משיכיר בין תכלת ללבן, בזמן שביניהם לא ניתן לקרוא לא קריאה של ערבית ולא קריאה של שחרית.

בהסבר הברייתות למדנו [לעיל עמ' 51], שיש שתי שיטות מרכזיות: א. הברייתות נחלקו אם יוצאים בזמן שבין עלות השחר לבין הנץ החמה ידי חובת קריאת שמע של ערבית או של שחרית. ב. הברייתות אינן חולקות זו על זו, וניתן לצאת בין עלות השחר לבין הנץ החמה גם ידי חובת קריאת שמע של ערבית וגם ידי חובת קריאת שמע של שחרית.

לפי השיטה שהברייתות נחלקו בסוף זמן קריאת שמע של ערבית ובתחילת זמן קריאת שמע של שחרית, הברייתא הראשונה [רבי שמעון בר יוחאי משמיה דנפשיה] מסכימה למשנה בסוף זמן קריאת שמע של ערבית, וחולקת עליה בתחילת זמן קריאת שמע של שחרית. לפי הברייתא זמן קריאת שמע של ערבית מסתיים בעלות השחר, ומשעה זו מתחיל זמן קריאת שמע של שחרית. מהברייתא השנייה [רבי שמעון בר יוחאי משמיה דרבי עקיבא] משמע שהיא חולקת על המשנה מכל וכל, ולפיה זמן קריאת שמע של ערבית עד הנץ החמה, ומשעה זו מתחיל זמן קריאת שמע של שחרית.

לפי השיטה שהברייתות אינן חולקות זו על זו, וניתן לצאת בין עלות השחר לבין הנץ החמה גם ידי חובת קריאת שמע של ערבית וגם ידי חובת קריאת שמע של שחרית, נראה שהמשניות אינן חולקות על דין זה, והן מבארות את הזמן לכתחילה, והברייתות מבארות את הזמן בדיעבד ובשעת הדחק.

ניתן להבין, על פי השיטה הראשונה, שמחלוקת התנאים נובעת ממחלוקת בגדר זמן קריאת שמע. המשניות סוברות שזמן קריאת שמע תלוי בזמן שכיבה וקימה של רוב העולם. עד עלות השחר ישנים רוב האנשים, ולכן ניתן לקרוא קריאת שמע של ערבית, מ'שיכיר את חברו' ערים רוב האנשים, ולכן ניתן לקרוא קריאת שמע של שחרית. בזמן שביניהם, חלק מהאנשים ישנים וחלק ערים, ולכן לא ניתן לקרוא קריאת שמע כלל, שכן אין זה "זמן שכיבה" או "זמן קימה". הברייתא השנייה סוברת שבזמן שמעלות השחר קוראים קריאת שמע של ערבית ואין קוראים קריאת שמע של שחרית, מפני שהזמן שבו רוב האנשים ערים ומיעוט ישנים מוגדר כזמן שכיבה.

את הברייתא הראשונה, הסוברת שבזמן שמעלות השחר קוראים קריאת שמע של שחרית, ניתן להבין באחת משתי דרכים: א. היא הפוכה מהברייתא השנייה, ולדעתה הזמן שבו רוב בני אדם ישנים ומיעוט ערים מוגדר כזמן קימה. ב. היא חולקת על המשנה והברייתא השנייה, ולדעתה זמן קריאת שמע אינו תלוי בזמן שכיבה וקימה, אלא בזמני היום והלילה.

על פי השיטה השנייה ניתן להבין, שזמן קריאת שמע מוגדר אף לפי מיעוט בני אדם, ובזמן שבין עלות השחר לבין הנץ החמה יש ערים ויש ישנים, ולכן גם הקורא קריאת שמע של ערבית וגם הקורא קריאת שמע של שחרית, יוצאים ידי חובתם. לכתחילה יש לקרוא קריאת שמע של ערבית בזמן שרוב בני אדם ישנים, ולכן קוראים עד עלות השחר, ויש

לקרוא קריאת שמע של שחרית בזמן שרוב בני אדם ערים, ולכן קוראים משעה שמכיר את חברו בריחוק ד' אמות.

הראשונים נחלקו בפירוש הברייתות, ומדבריהם עולות שתי שיטות מרכזיות בפסק ההלכה:

הרי"ף [ב.], הרמב"ם [פ"א הל' י-יב], הרמב"ן [במלחמות ב.], תלמידי רבינו יונה [ב. ד"ה אחת], הרא"ש [סי' ט-י] וראשונים נוספים סוברים שאין מחלוקת בין המקורות השונים², ואנו פוסקים להלכה את ארבעת המקורות התנאיים. עיקר מצות קריאת שמע של ערבית הוא, כנאמר במשנה, עד עלות השחר. בשעת הדחק, ניתן לסמוך על הברייתא השנייה המתירה לקרוא קריאת שמע של ערבית עד הנץ החמה. אך פושע הקורא בזמן זה אינו יוצא ידי חובתו. עיקר זמן קריאת שמע של שחרית הוא משיכיר את חברו, כנאמר במשנה [ליתר דיוק, כדעת "אחרים" בברייתא (ט.): רב הונא פוסק כדעה זו]. הקורא בשעת הדחק או בדיעבד מעלות השחר, יוצא ידי חובתו, כמפורש בברייתא הראשונה.

בשיטה זו יש לעמוד על נקודה אחת הדורשת הסבר. הרי"ף והרמב"ם מדגישים, שהקורא קריאת שמע של ערבית בין עלות השחר לבין הנץ החמה, יוצא ידי חובתו רק אם היה אנוס, ומזיד או פושע אינם יוצאים ידי חובתם. הקורא קריאת שמע של שחרית בזמן זה יוצא בדיעבד אף אם היה מזיד. מה הסיבה להבדל, הרי מקצת בני אדם ישנים ומקצת בני אדם ערים בשעה זו?

הרמב"ם [פ"א ה"א] פוסק: "קוראין קריאת שמע בערב ובבקר. שנאמר 'ובשכבך ובקומך' בשעה שדרך בני אדם שוכבין וזה הוא לילה, ובשעה שדרך בני אדם עומדין וזה הוא יום". הרמב"ם אינו מסתפק בקביעה שקוראים קריאת שמע של ערבית בזמן שכיבה, וקריאת שמע של שחרית בזמן קימה, אלא מוסיף שזמן שכיבה הוא לילה, וזמן קימה הוא יום. מתוספת זו משמע שזמני קריאת שמע תלויים גם במערכת של זמן שכיבה וקימה וגם במערכת של יום ולילה³.

על פי הבנה זו מתבארים דיני זמן קריאת שמע. הזמן מצאת הכוכבים עד עלות השחר הוא גם לילה וגם זמן שכיבה, ולכן הוא עיקר זמן קריאת שמע של ערבית. מ"שיכיר את חברו" הוא גם יום וגם זמן קימה לרוב העולם, ולכן יוצאים בו לכתחילה ידי חובת קריאת שמע של שחרית. מעלות השחר ועד "משיכיר", הוא "יום", אך חלק מבני אדם ישנים בו וחלק ערים. מכיוון שהוא יום ויש בני אדם הערים בזמן זה, ניתן לקרוא בו קריאת שמע של שחרית, אך כיוון שאנשים רבים ישנים בזמן זה, אין לקרוא בו לכתחילה. ניתן לקרוא קריאת שמע של ערבית אחר עלות השחר ועד הנץ החמה מכיוון שיש בני אדם הישנים בזמן זה, אך מפני שזמן זה מוגדר כיום, ניתן לקרוא בו קריאת שמע של ערבית בשעת הדחק בלבד.

² למדנו לעיל, שלדעת הרשב"א [ד"ה איכא] אין מחלוקת מהותית בין התנאים, אך יש ביניהם מחלוקת בפרטי ההלכה.

³ הבנה זו עולה גם מדברי הראב"ד [בהשגות על בעל המאור א:]- הכותב: "הקורא לאחר עמוד השחר יצא... שהרי עמוד השחר יום הוא לדברי הכל".

בין הראשונים הללו יש מחלוקת בתחילת זמן קריאת שמע לכתחילה. הגמ' [ט:ט] מביאה שני פסקי הלכה לגבי תחילת זמן קריאת שמע לכתחילה. רב הונא פוסק כאחרים, שזמן קריאת שמע משיכיר את חברו, ואביי פוסק: "לתפילין כאחרים, לקריאת שמע כותיקין". רוב הראשונים [תלמידי רבינו יונה ד: ד"ה תניא, רא"ש סי' י, ועוד] מפרשים שאביי אינו חולק על רב הונא, ורק מוסיף שמצוה מן המובחר להצמיד את קריאת שמע להנץ החמה, כדי לסמוך גאולה לתפילה ולהתפלל ביום. אולם הרמב"ם [פ"א הי"א] משמיט את השיעור "משיכיר את חברו" ופוסק: "ואי זה הוא זמנה ביום, מצותה שיתחיל לקרות קודם הנץ החמה כדי שיגמור לקרות ולברך ברכה אחרונה עם הנץ החמה, ושיעור זה כמו עישור שעה⁴ קודם שתעלה השמש". משמע שהוא מפרש שאביי חולק על רב הונא וזמן קריאת שמע לכתחילה הוא כשש דקות [=עישור שעה] לפני הנץ החמה [כך משמע גם מהרי"ף (ה) האומר על דברי אביי "וכן הלכתא" - אם אין מחלוקת בינו לבין רב הונא, אין צורך לפסוק הלכה כדבריו].

הר"ח [מובא בתוס' יומא לז: סוד"ה אמר וברא"ש סי' י, ר"ת [יומא לז: ובעל המאור [ב.] חולקים על שיטת הרי"ף. לדעתם לא ניתן להגדיר זמן מסוים גם כזמן שכיבה וגם כזמן קימה, ולפיכך שתי הברייתות חולקות זו על זו, ושתייהן חולקות גם על המשניות.

להלכה פוסקים הראשונים הללו כרבי עקיבא, שניתן לקרוא קריאת שמע של ערבית עד הנץ החמה. ומי שקרא בשעה זו יצא ידי חובתו, אף אם פשע. זמן קריאת שמע של שחרית הוא מהנץ החמה, והקורא קודם להנץ החמה לא יצא ידי חובתו.

שלושת הראשונים הללו מבססים את פסקם על אביי הפוסק: "לקריאת שמע כותיקין", אך הם נחלקו בהסבר דבריו. הר"ח מפרש שותיקין לא היו גומרים אותה עם הנץ החמה אלא מתחילים לקרוא עם הנץ החמה. רבינו תם מפרש שותיקין סיימו לקרוא עם הנץ החמה, אך אביי מביא את הותיקין כסימן לזמן קריאת שמע בהנץ החמה, למרות שהם קראו שלא כדין לפני הנץ החמה. בעל המאור מפרש שיש שלושה זמנים: א. לפני הנץ החמה [=לפני שמתחילים לראות את השמש]. ב. עם הנץ החמה [=עד שהשמש כולה נראית]. ג. לאחר הנץ החמה. ותיקין היו גומרין אותה "עם הנץ החמה", אך הם התחילו אחר שהשמש כבר נראתה.

יש הבדל מהותי בין שיטת רבינו תם לבין שיטת הר"ח ובעל המאור. לשיטת הר"ח ובעל המאור זמן קריאת שמע מבוסס על זמן קימה וזמן שכיבה, ולדעתם זמן שכיבה הוא עד הנץ החמה, וזמן קימה הוא אחר הנץ החמה. הקורא קריאת שמע של שחרית לפני הנץ החמה אינו יוצא ידי חובתו. רבינו תם סובר⁵ שזמן קריאת שמע תלוי בזמני יום ולילה, ודין קריאת

⁴ יש שאינם גורסים "עישור שעה", ולדעתם זמן זה הוא כשעה לפני הנץ החמה. האחרונים [כסף משנה, דרכי משה סי' נח אות ב, ועוד] מאריכים מאוד בגרסאות אלו, אך הגרסה "עישור שעה" נמצאת בכתב יד שמופיעה עליו חתימת הרמב"ם "הוגה מספרי".

⁵ כך עולה מהראיה שהוא מביא לשיטתו, שזמן קריאת שמע הוא אחר הנץ החמה, מהמשנה במסכת מגילה [כ.] האומרת שאת מצות היום יש לקיים רק אחר הנץ החמה. אמנם ממקור זה ניתן להבין שניתן לקרוא קריאת שמע של שחרית רק בזמן שהוא גם יום וגם זמן קימה, אך תוס' [ב: ד"ה אמר] המאמצים את שיטת רבינו תם [ב: ד"ה מאימת] בתחילת זמן קריאת שמע של ערבית, כותבים בפירושו שרבי יהודה אינו דריש

שמע כשאר מצוות היום שזמנן לכתחילה הוא רק אחר הנץ החמה. לשיטת רבינו תם הקורא קריאת שמע לפני הנץ יוצא בדיעבד ידי חובתו⁶.

מסברא ניתן להעלות שיטה שלישית, המפרשת כר"ח, רבינו תם ובעל המאור, שהברייתות חולקות זו על זו, אך פוסקת להלכה כברייתא הראשונה [רבי שמעון בר יוחאי משמיה דנפשיה]. לשיטה זו ניתן לקרוא קריאת שמע של ערבית עד עלות השחר בלבד, וניתן לקרוא לכתחילה קריאת שמע של שחרית מעלות השחר. כך עולה מהתוס' [ט: ד"ה לק"ש⁷] המבארים: "דודאי זמן קריאת שמע מתחיל אחר עמוד השחר וזמנו עד ג' שעות ומיהו מצוה מן המובחר כותיקין סמוך להנץ החמה כדי לסמוך גאולה לתפלה". תוס' סוברים שאין הלכה כמשנה אלא כברייתא, שהרי רבי יהושע בן לוי [ח:] פסק הלכה כרבי שמעון בר יוחאי, ופסק זה אינו סותר את דברי אביי [ט:] "לקריאת שמע כותיקין", שדבריו מתייחסים למצוה מן המובחר בלבד.⁸

סיכום

נחלקו הראשונים מהו סוף זמן קריאת שמע של ערבית ותחילת זמן קריאת שמע של שחרית:

רי"ף, רמב"ם, רמב"ן, תלמידי רבינו יונה ורא"ש סוברים שזמן קריאת שמע של ערבית הוא עד עלות השחר, ופושע או מזיד הקורא לאחר זמן זה לא יצא ידי חובתו. אמנם אנוס יכול לקרוא עד הנץ החמה. רבינו חננאל, רבינו תם ובעל המאור סוברים שפושע או מזיד הקוראים אחר עלות השחר - יוצאים ידי חובתם.

רי"ף, רמב"ם, רמב"ן, רבינו תם, תלמידי רבינו יונה ורא"ש סוברים שניתן בדיעבד לקרוא קריאת שמע של שחרית מעלות השחר, והם נחלקו בזמנה לכתחילה. הרמב"ן, תלמידי רבינו יונה והרא"ש סוברים שזמנה לכתחילה משעה שיכיר את חברו, הרמב"ם סובר שזמנה לכתחילה כשש דקות לפני הנץ החמה, ורבינו תם סובר שזמנה לכתחילה מהנץ החמה. מהרי"ף משמע כשיטת הרמב"ם. תוס' סוברים שזמן קריאת שמע לכתחילה מעלות

בשכבך ובקומך. לשיטה זו קשה מאוד להבין כיצד רבי שמעון בר יוחאי משמיה דרבי עקיבא פוסק שהקורא קריאת שמע של ערבית אחר עלות השחר יוצא ידי חובתו. צריך להסביר את דברי התוס': "דלדידיה לא קשיא דלא דריש בשכבך ובקומך", שאינו דורש שקוראים רק בזמן שכיבה וקימה אלא ניתן לקרוא גם בזמן שכיבה וקימה וגם בזמני יום ולילה. ניתן לקרוא קריאת שמע של ערבית מפלג המנחה מפני שזמן זה מוגדר כלילה, וניתן לקרוא קריאת שמע של ערבית עד הנץ החמה מפני שזמן זה הוא זמן שכיבה.

⁶ כך עולה מהראיה שהוא מביא מהמשנה במסכת מגילה [כ.], וכך מדויק מדבריו [ספר הישר חלק התשובות ס' ח אות א]: "ולפי דעתי הממהר לקרותו קודם הנץ החמה לא יצא ידי חובתו כל כך".

⁷ דברי התוס' הללו אינם תואמים את התוס' לעיל [ח: ד"ה לא] המפרשים שאף לפי הברייתא זמן קריאת שמע הוא משעה שמכיר בין תכלת ללבן.

⁸ אמנם לפי זה תוס' סוברים שלא ניתן לצאת ידי חובת קריאת שמע של ערבית לאחר עלות השחר, ובגמ' מפורש שרבי יהושע בן לוי פסק שכדאי הוא רבי שמעון לסמוך עליו בשעת הדחק. נראה לפרש שתוס' פוסקים כברייתא הראשונה, אך הם לשיטתם [ב. ד"ה מאימת], שניתן לסמוך בשעת הדחק על שיטות דחיות אפילו בדין תורה.

השחר, ומצוה מן המובחר לגומרה כותיקין עם הנץ החמה. רבינו חננאל ובעל המאור סוברים שזמנה מהנץ החמה בלבד.

הלכה

השו"ע [סי' נח סע' א-ד, סי' רלה סע' ד] פוסק כשיטת הרי"ף ורוב הראשונים, שזמן קריאת שמע של ערבית עד עלות השחר, ואנוס יכול לקרוא עד הנץ החמה. לגבי תחילת זמן קריאת שמע של שחרית הוא פוסק כרוב הראשונים שהקורא בדיעבד לאחר עמוד השחר יוצא ידי חובתו [ושבשעת הדחק מותר לעשות כן גם לכתחילה], ולגבי הזמן לכתחילה הוא פוסק כשיטת הרמב"ן ותלמידי רבינו יונה שהזמן לכתחילה משעה שיכיר את חברו, ודין ותיקין הוא מצוה מן המובחר.

עוד פוסק השו"ע [סי' נח סע' ה] כשיטת הרמב"ן והרא"ש, שאדם אחד אינו יכול לקרוא בין עלות השחר לבין הנץ החמה גם קריאה של ערבית וגם קריאה של שחרית.